

MATUSZEWICZOWIE I ICH ZWIĄZKI Z PRZEDSTAWICIELAMI RODU CZARTORYSKICH

 <https://orcid.org/0000-0001-8273-7417>

Dominika Rychel-Mantur

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ABSTRACT

MATUSZEWICZ FAMILY AND THEIR RELATIONSHIPS WITH SELECTED REPRESENTATIVES OF THE CZARTORYSKI FAMILY

This article presents the relationships of the Czartoryski family with selected representatives of the Matuszewicz family, namely: Marcin Matuszewicz, Tadeusz Matuszewicz and Zofia Matuszewiczówna. The Matuszewiczs, who were middle-class nobility, owed the Czartoryski a lot of favors. Because of the protection of Michał Fryderyk Czartoryski and his nephew Adam Kazimierz Czartoryski, Marcin and Tadeusz had the possibility to start on their paths of political careers. Contrary to Marcin, Tadeusz Matuszewicz was not only a client of the Czartoryski family; over time, he became their trusted household member and friend. His daughter Zofia Matuszewiczówna had a special close relationship with the Czartoryski family. Duchess Izabela Czartoryska treated her as her own daughter, and she wanted to see her as a daughter-in-law.

Keywords: Czartoryski family, Matuszewicz family, great houses, nobility, politic, career, relationships, Polish-Lithuanian Commonwealth, Duchy of Warsaw.

Słowa kluczowe: Czartoryscy, Matuszewiczowie, wielkie rody, szlachta, polityka, kariera, relacje, Rzeczpospolita Obojga Narodów, Księstwo Warszawskie.

Działalność polityczna poszczególnych przedstawicieli rodziny Czartoryskich kojarzona jest dzisiaj przede wszystkim z utworzonym na początku XVIII wieku przez Michała Fryderyka Czartoryskiego stronnictwem politycznym zwanym Familią. Wyedukowany przez Jakuba Henryka Flemminga Czartoryski stworzył plan naprawy Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W celu zdobycia zwolenników dla postulowanych przez siebie reform Michał Fryderyk oraz jego polityczny następca i bratanek Adam Kazimierz stworzyli sieci zależności klientalnych. W zamian za popieranie konkretnych dążeń i działań politycznych Czartoryscy roztaczali nad nimi protektorat,

rozdając urzędy i godności. Szczególnie korzystali z tego protektoratu przedstawiciele średniozamożnych rodzin szlacheckich, między innymi Matuszewiczowie herbu Łabędź. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie relacji reprezentantów rodziny Matuszewiczów z wybranymi przedstawicielami rodu Czartoryskich.

Matuszewiczowie pochodzili z ziem litewsko-ruskich, a ich protoplastą był Mateusz „Matusz”, zmarły w 1560 roku. W tradycji rodzinnej zachował się przekaz, jakoby wywodził się on z rodziny Giedroyciów, a z dwiema żonami, Anną Kroszyńską oraz Zofią Narbutówną, miał sześciu synów. Synowie Zofii – Jan i Hrehory – po śmierci Matusza, w wyniku rodzinnej kłótni o majątek po nim, mieli odrzucić nazwisko Giedroyc i nazwać się Matuszewiczami¹. Wobec braku źródeł trudno jednak zweryfikować tę wersję. W ciągu XVII i XVIII wieku ród znacznie się rozrósł i prawdopodobnie przeszedł z prawosławia na katolicyzm². Matuszewiczowie nie byli szczególnie znani, a podstawy majątkowe ich rodziny zbudował Jerzy Matuszewicz. Jako klient magnaterii wzbogacił się w wyniku swojej służby dla Radziwiłłów i Sapiehów, szczególnie zaś dla Józefa Sapiehy, podskarbiego nadwornego litewskiego³. Mający „głowę do interesów” Jerzy Matuszewicz szybko zdobył kapitał i kupił posiadłość w województwie brzesko-litewskim. Udaną inwestycją okazała się Rasna, którą najpierw wydzierżawił, a następnie odkupił od wojewody podlaskiego Michała Sapiehy. Raśnieńskie jarmarki okazały się bardzo dochodowe⁴.

Jerzy Matuszewicz nie miał ambicji politycznych, a przez związki z magnatami chciał jedynie zdobyć i pomnożyć majątek. Co innego jego syn, Marcin Matuszewicz, który dla uzyskania wysokiej pozycji nie wahał się lawirować między magnatami, nierzadko konkurującymi ze sobą. Jego pierwszym urzędem było pisarstwo grodzkie województwa brzesko-litewskiego, które otrzymał w 1738 roku od Michała Sapiehy. Dzięki poparciu marszałka kowieńskiego Antoniego Zabieliły został posłem na sejmik deputacki w Kownie w lutym 1740 roku⁵. Udział w kolejnych sejmikach przysporzył mu wiele popularności i szacunku wśród lokalnej średniej i drobnej szlachty. Często wyświadczał jej drobne przysługi i zapewniał poparcie na sejmikach, zwołując na nie swoich klientów, którym nie żałował wtedy chleba ani trunków⁶.

Wkrótce Matuszewicz zyskał opinię lidera wśród szlachty w województwie brzesko-litewskim, co sprawiło, że stał się obiektem zainteresowania księcia Michała Fryderyka Czartoryskiego, przywódcy Familii. Arystokrata zaczął promować Marcina oraz jego brata Józefa. W ten sposób w 1740 roku dzięki poparciu Czartoryskiego

¹ B. Królikowski, *Wstęp* [w:] M. Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 1, wyd. B. Królikowski, Warszawa 1986, s. 5; *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 10, oprac. S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski, Warszawa 1913, s. 272.

² B. Królikowski, op. cit., s. 5.

³ M. Matuszewicz, op. cit., t. 1, s. 390.

⁴ Ibidem, t. 1, s. 390, 393–397; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, Warszawa 1888, s. 529; t. 14, Warszawa 1895, s. 136.

⁵ *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, oprac. M. Jusupović, Warszawa 2019, s. 59; Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, „Przegląd Historyczny” 1971, nr 62, z. 3, s. 407.

⁶ A. Pawiński, *O życiu i pismach Marcina Matuszewicza* [w:] *Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego-litewskiego 1714–1765*, t. 1, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1876, s. 143.

Marcin Matuszewicz otrzymał podstolstwo brzeskie, a Józef został pułkownikiem⁷. Ponadto Matuszewicz dostawał od podskarbiego Jerzego Flemminga, zięcia Michała Fryderyka Czartoryskiego, pensję za pełnienie funkcji pisarza grodzkiego w województwie brzesko-litewskim, otrzymał też ekspektatywę na podkomorstwo brzeskie⁸. Polityka Czartoryskiego oraz słabnące wpływy Sapiechów przekonały Matuszewicza do „przyjaźni” z tym pierwszym. Razem z bratem Józefem w 1745 roku uczynił akces do obozu Familii⁹. Marcin Matuszewicz działał na rzecz pozyskania poparcia szlachty dla tego stronnictwa na sejmach w 1746, 1748 i 1750 roku. W imieniu Familii odwiedzał szlachtę, pisał instrukcje sejmowe, głosował i występował na forum sejmowym. Podczas sejmów *boni ordinis* jako poseł z województwa brzesko-litewskiego wraz z innymi stronnikami Czartoryskich domagał się zwrotu zawłaszczonych przez Rosję Kurlandii, a także przypominał o trudnej sytuacji skarbu litewskiego. W 1751 roku Józef Matuszewicz za przysługi dla Familii, dzięki staraniom Michała Fryderyka Czartoryskiego, otrzymał stopień porucznika w kompanii królewicza Fryderyka Krystiana Wettyna¹⁰. Matuszewiczowie, chociaż gorliwie reprezentowali interesy Familii, nie mieli zamiaru pozostać lojalnymi, gdy ta od 1752 zaczęła tracić wpływy na dworze królewskim. Marcin Matuszewicz otwarcie przyznawał w liście do Antoniego Zabieli, „że nie ma racji trzymać się księcia kanclerza, bo najprzód, że księżę kanclerz nie będąc teraz w łasce królewskiej, żadnej mu promocji dać nie może, a do dawania *ex proprio* jest skąpy”¹¹. Tym samym Matuszewicz i jego brat rozpoczęli poszukiwania nowego protektora i pretekstu do zerwania z dotychczasowym. Michał Fryderyk Czartoryski próbował zatrzymać Matuszewiczów po swojej stronie, dlatego postarał się o zdobycie od króla cesji na starostwo stokliskie dla jednego z braci Marcina. Matuszewiczowie, jak wielu innych klientów Czartoryskich po 1752 roku, przystali do stronnictwa marszałka nadwornego koronnego Jerzego Mniszcha¹².

Zerwanie z Czartoryskimi doprowadziło do wieloletniego procesu przed Trybunałem Głównym Litewskim. Według Marcina Matuszewicza jego powodem miał być zarzut nieszlachectwa uczyniony Matuszewiczom w przeddzień ślubu Józefa Matuszewicza z Konstancją Kuczyńską. Marcin Matuszewicz twierdził, że była to zemsta Michała Fryderyka Czartoryskiego za to, w jaki sposób klienci Matuszewicza potraktowali jego zięcia Jerzego Flemminga podczas sejmiku brzeskiego w 1754 roku. Mimo wcześniejszych zapewnień szlachta nie dopuściła Flemminga do godności marszałka sejmiku, obraziła go, a na koniec urządziła bijatykę, w wyniku której Flemming doznał obrażeń i musiał ratować się ucieczką¹³. Możliwe, że plotki

⁷ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 8: *Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2020, s. 154, 368.

⁸ Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy...*, s. 408; eadem, *Matuszewicz Marcin* [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 222.

⁹ M. Matuszewicz, op. cit., t. 1, s. 168, 170, 173; t. 2, s. 64.

¹⁰ Z. Zielińska, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983, s. 355–356.

¹¹ Cyt. za: ibidem, s. 356.

¹² Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy...*, s. 408; K. Kuras, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010, s. 141.

¹³ M. Matuszewicz, op. cit., t. 1, s. 418–425.

o chłopskim pochodzeniu Matuszewiczów wyszły od ich sąsiada, niejakiego Józefa Witanowskiego, który jako młody chłopak miał zostać z polecenia Marcina Matuszewicza ukarany chłostą za kradzież. Pragnący zemsty Witanowski wyznał podobno Czartoryskiemu, że w jednym ze swoich folwarków miał poddaną, rodzoną siostrę Jerzego Matuszewicza, ojca Marcina. Czartoryski plotkę przekazał dalej, a ta zaczęła wkrótce żyć swoim życiem i nadszarpnęła honor Matuszewiczów. W 1755 roku Marcin i jego bracia wytoczyli księciu kanclerzowi proces trybunalski¹⁴. W 1757 roku Marcin Matuszewicz, korzystając z przychylności i pewien poparcia nowego protektora, hetmana wielkiego litewskiego Michała Kazimierza „Rybeńki” Radziwiłła, odrzucił proponowany przez Czartoryskiego kompromis. Kiedy w 1762 roku Radziwiłł zmarł, Matuszewicz i jego bracia znaleźli się w tarapatkach, ponieważ okazało się, że proces przeciwko Czartoryskiemu wszczęto w Trybunale nielegalnie, a Matuszewicz nie miał dowodów pomówienia ze strony Józefa Witanowskiego. Ponadto syn i następca „Rybeńki” nie był skłonny wspierać dawnych faworytów swojego ojca. W związku z tym oraz wobec wzrastającej na powrót w latach 60. XVIII wieku pozycji Familii Marcin Matuszewicz postanowił pojednać się z Czartoryskim i błagał go o wybaczenie¹⁵. Po pojednaniu jako protegowany Czartoryskiego uczestniczył w przededekcyjnym sejmiku w Brześciu i został wybrany na posła na sejm elekcyjny. Przystąpił także wówczas do konfederacji. Mimo to Czartoryscy ukarali Matuszewicza; nie uzyskał ich poparcia w swoich staraniach o poselstwo na sejm koronacyjny w 1764 roku ani w zabiegach o wymarzoną kasztelanię brzeską¹⁶. W 1767 roku został sekretarzem konfederacji radoskiej, co ostatecznie przesądziło o rozejściu się z Familią¹⁷.

Do ponownego zejścia się dróg Czartoryskich i Matuszewiczów doszło pod koniec lat 80. XVIII wieku, kiedy to przywództwo Familii objął Adam Kazimierz Czartoryski, bratanek Michała Fryderyka. Dążenie do odbudowy silnego stronnictwa realizował, podobnie jak jego stryj i ojciec, poprzez pozyskiwanie licznej klienteli. W przypadku Adama Kazimierza klientela ta rekrutowała się jednak z młodych, ambitnych i wykształconych w duchu oświecenia synów szlacheckich. Jednym z nich okazał się Tadeusz Matuszewicz, syn Marcina. Ten wychowanek Collegium Nobilium znalazł się w Pałacu Błękitnym, a następnie w Puławach, najpewniej jako przyjaciel Ignacego Potockiego, którego Adam Kazimierz Czartoryski również próbował pozyskać do swojego stronnictwa. W ten sposób książę generał stał się opiekunem kariery politycznej młodego Matuszewicza. Dzięki poparciu arystokraty w 1786 roku Tadeusz Matuszewicz otrzymał funkcję deputata w Trybunale Litewskim na kadencję w latach 1787–1788¹⁸. Po jej zakończeniu, również dzięki poparciu Czartoryskiego, został wybrany na posła z województwa brzesko-litewskiego na Sejm Czteroletni w obu kadencjach¹⁹.

¹⁴ Ibidem, s. 422, 519–524.

¹⁵ Z. Zielińska, *Matuszewicz Marcin...*, s. 223.

¹⁶ M. Matuszewicz, op. cit., t. 2, s. 444, 533–536.

¹⁷ Z. Zielińska, *Matuszewicz Marcin...*, s. 223.

¹⁸ *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1697–1794. Spis*, oprac. A. Rachuba, P. Romaniuk, A. Macuk, J. Aniszczenka, red. A. Rachuba, Warszawa 2004, s. 378.

¹⁹ D. Rychel-Mantur, *Polityk dwóch epok. Działalność publiczna Tadeusza Matuszewicza (1765–1819)*, Katowice 2021, s. 32.

Działalność sejmowa Matuszewicza była ściśle związana z dążeniami Adama Kazimierza Czartoryskiego dotyczącymi reformy kraju, uchwalenia ustawy zasadniczej oraz zawarcia przymierza z Prusami. Oficjalnie zaangażowany po stronie Austrii Czartoryski nie mógł wyrażać ich w pełni, toteż Matuszewicz stał się nieoficjalnym reprezentantem jego stanowiska. W pamięć współczesnych zapadło wystąpienie Tadeusza Matuszewicza na sesji sejmowej 3 maja 1791 roku, kiedy to posługując się sfałszowanymi depeszami z zagranicy, wygłosił płomienne przemówienie, w którym przedstawił zagrażające Rzeczypospolitej niebezpieczeństwo ze strony zaborców, czym nakłonił posłów do opowiedzenia się za uchwaleniem konstytucji²⁰.

W okresie Sejmu Czteroletniego oraz w czasach porozbiorowych Matuszewicz stał się jednym z najbliższych domowników Czartoryskich. W Puławach, za ich sprawą, poznał swoją przyszłą żonę, ich dalszą krewną Mariannę z Przebendowskich primo voto Dembińską. Małżeństwo, chociaż nie trwało długo (Marianna zmarła na gruźlicę), zbliżyło Matuszewicza do Czartoryskich jeszcze bardziej, oddał bowiem na puławski dwór swoje dzieci: pięcioletniego Adama oraz czteroletnią Zofię²¹. Matuszewicz stał się jedną z najbardziej zaufanych osób Czartoryskich, o czym może świadczyć powierzenie mu w 1804 roku przez Adama Kazimierza Czartoryskiego uregulowania spraw majątkowych księcia Dominika Radziwiła, którego Czartoryski został wówczas opiekunem²². Tadeusz Matuszewicz udał się wraz z młodym księciem do Petersburga, aby wstrzymać egzekucję sekwestrów na jego dobra, co zakończyło się sukcesem²³.

Bliskie związki z Czartoryskimi, zarówno te prywatne, jak i polityczne, przesądziły o bierności Matuszewicza podczas tak zwanej pierwszej wojny polskiej w 1806 i 1807 roku. Rodzina ta do 1809 roku nie angażowała się bowiem po stronie Napoleona, a za sprawą Adama Jerzego Czartoryskiego uchodziła za podporę stronnictwa prorosyjskiego²⁴. Matuszewicz, który od 1803 roku pomagał Czartoryskiemu w sprawach kuratorium wileńskiego, był zresztą brany pod uwagę w gabinetowych planach księcia dotyczących odbudowy Polski pod berłem cara Rosji Aleksandra I. Miał być wówczas osobą propagującą te plany w województwie brzesko-litewskim²⁵. W 1809 roku, podczas wojny polsko-austriackiej, relacje Matuszewicza z Czartoryskimi przesądziły z kolei o zaangażowaniu się po stronie Napoleona, co trafnie

²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Archiwum Sejmu Czteroletniego, sygn. 19, Diariusz sejmowy, maj 1791, Protokół sesji sejmowej z 3 V 1791 r., s. 26.

²¹ D. Rychel-Mantur, *Z listów Tadeusza Matuszewicza (1765–1819) do żony [w:] Między prawdą a wątpieniem. W poszukiwaniu obrazu przeszłości*, t. 4, red. K. Całus, R. Mejnzer, Częstochowa 2017, s. 259; T. Wodzicka z Potockich, *Ze zwierzeń dziewczęcych. Pamiętnik Zofii z Matuszewiczów Kickiej 1796–1822*, Kraków 1910, s. 5.

²² Więcej o okolicznościach przejęcia kurateli nad księciem zob. D. Nawrot, *Dominika Radziwiła przypadek na polu chwały [w:] Radziwiłlowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stępnik, Lublin 2003, s. 415–416.

²³ Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie [dalej: BCz], rkps 6041, Adam Kazimierz Czartoryski. Korespondencja. T. 3, T. Matuszewicz do A.K. Czartoryskiego, 1 XI 1804 r., Wilno, s. 87, 89–91.

²⁴ J. Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969, s. 193.

²⁵ D. Rychel-Mantur, *Polityk...*, s. 71–72.

podsumowała Wirydianna Fiszerowa. „[D]ali nam [Czartoryscy – D.R.M.] urozmaicone widowisko. Rodzina rozdzieliła między siebie role”²⁶, pisała pamiętnikarka. Młodszy syn Czartoryskich, książę Konstanty, dowodził wystawionym własnym sumptem późniejszym 16. Pułkiem Piechoty, Adam Kazimierz Czartoryski odmówił dowódcy wojsk austriackich, arcyksięciu Ferdynandowi d’Este, który poprosił o podpis pod dokumentem wzywającym Galicjan do poparcia Austrii, a Adam Jerzy Czartoryski, coraz mniej ufający carowi Aleksandrowi I w sprawie polskiej, zdystansował się od Rosji i od 1808 roku przebywał na urlopie (aby uniknąć konieczności zaangażowania po wybuchu wojny, udał się do Petersburga)²⁷. Stanisław Kostka Zamojski, zięć Adama Kazimierza i Izabeli Czartoryskich, podobnie jak ich młodszy syn wsparł wojsko – ufundował 2 Pułk Piechoty – oraz zaangażował się politycznie, mianowicie stanął na czele Rządu Centralnego Wojskowego Tymczasowego Obojga Galicji utworzonego w celu objęcia odbitej z rąk austriackich Galicji. Tadeusz Matuszewicz został z kolei powołany na członka rządu²⁸.

Swoją późniejszą działalnością Tadeusz Matuszewicz dosłużył się urzędu ministra przychodów i skarbu Księstwa Warszawskiego, na co wpływ mieli również Czartoryscy, którym zależało na kontrolowaniu sytuacji politycznej w Księstwie. Matuszewicz, chociaż działał niezależnie, pozostawał ich okiem i uchem w Warszawie²⁹. W czerwcu 1812 roku osiągnął szczyt swoich wpływów, kiedy to na polecenie Napoleona przygotowywał sejm oraz powołał do życia konfederację generalną Królestwa Polskiego. W tym okresie Matuszewicz podejmował próby przekonania dawnych protektorów, że dla sukcesu propagandowego całego przedsięwzięcia powinni oficjalnie poprzeć Napoleona. Symbolicznym znakiem tego poparcia miało być mianowanie księcia Adama Kazimierza Czartoryskiego marszałkiem konfederacji. W listach do księżnej Izabeli z tego okresu Matuszewicz twierdził nawet, że sam, wykorzystując swoją dobrą opinię u cesarza, poręczył za ich zaangażowanie po jego stronie³⁰. Szczególnie trudne okazało się przekonanie do uczynienia akcesu księcia Adama Jerzego Czartoryskiego, który z powodu dawnych związków z carem

²⁶ W. Fiszerowa, *Dzieje moje własne i osób postronnych. Wiązanka spraw poważnych, ciekawych i blahych*, oprac. D. Dukwicz, Warszawa 1998, s. 341.

²⁷ L. Dębicki, *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, t. 2, Lwów 1887, s. 106–108; L. Dembowski, *Moje wspomnienia*, t. 1, wyd. K. Grendyszyński, Petersburg 1898, s. 118; J. Skowronek, *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994, s. 156, 165–166; J. Pezda, *Między Aleksandrem a Napoleonem – dylemat Czartoryskich [w:] Galicja w Księstwie Warszawskim*, red. H.W. Żaliński, H. Chudzio, Kraków 2009, s. 110.

²⁸ K. Krzos, *Z księciem Józefem w Galicji w 1809 roku. Rząd Centralny Obojga Galicji*, Warszawa 1967, s. 93; K. Ajewski, *Stanisława Kostki Zamojskiego życie i działalność 1775–1856*, Warszawa 2010, s. 459.

²⁹ D. Rychel-Mantur, *Polityk...*, s. 119–121.

³⁰ BCz, rkps 5460, Korespondencja Adama Jerzego Czartoryskiego, T. Matuszewicz do I. Czartoryskiej, 5 VI 1812 r., Warszawa, s. 273; D. Rychel-Mantur, *Polityk...*, s. 145–146.

Aleksandrem oraz służby w Imperium Rosyjskim³¹ nie mógł tego uczynić³². Przez cały czerwiec 1812 roku Matuszewicz w pełnych emocjach listach kierowanych do Czartoryskiego i jego matki starał się nakłonić go do oficjalnego zadeklarowania się po stronie Bonaparte. Dla jego postawy miał jednak wiele zrozumienia, wcześniej pochwalał jego działania i plany odbudowy Polski u boku Rosji, kiedy Francja nie podnosiła tej kwestii. Starał się wczuć w skomplikowane położenie przyjaciela wynikające ze zobowiązań wobec cara rosyjskiego, ale jednocześnie przekonywał, że w momencie, w jakim znalazł się kraj, należy myśleć tylko o nim i odrzucić wszystkie inne przekonania czy nawet widoki osobistych korzyści. „[N]ie będzie tu miejsca wybierać między taką Polską lub inną, między tym lub drugim cesarzem, sama ojczyzna wezwie, zostanie jedynie być na ten głos powolnym lub głuchym”³³ – nawoływał bardziej jako przyjaciel aniżeli jako dawny klient. W tym samym czasie, będąc świadom położenia Czartoryskiego, który pomimo prób o dymisję skierowanych do cara Aleksandra I nie otrzymał jej, starał się przygotowywać argumenty na odparcie ewentualnych zarzutów o zdradę ze strony opinii publicznej. Prosił o to sam Czartoryski, pisząc w jednym z listów do Matuszewicza: „Znamy się od tak bardzo długiego czasu, mój drogi przyjacielu, że wierzę, że Ty mnie nie osądzisz, ale proszę Cię o jeszcze jedno: o oddanie sprawiedliwości sile moich argumentów przed tymi rodakami, którzy pozostaną niezadowoleni z mojego powodu”³⁴. Ze względów honorowych, a także kierując się pragmatyzmem, Czartoryski nie przystąpił do konfederacji, co okazało się ostatecznie dobrym posunięciem.

Po porażce Napoleona w Rosji, zapewne za podszeptem Adama Jerzego Czartoryskiego, Matuszewicz, Stanisław Zamoyski oraz ówczesny minister spraw wewnętrznych Tadeusz Mostowski zdecydowali się na negocjacje dotyczące odbudowy Polski z carem Rosji³⁵. Najprawdopodobniej to Matuszewicz jako zaufany Czartoryskich odgrywał w tym przedsięwzięciu, jeśli nie kierowniczą, to na pewno znaczącą rolę³⁶. Kiedy sprawa negocjacji wyszła na jaw, a opinia publiczna domagała się ukarania zdrajców, całe otoczenie Puław drżało o los trzech polityków³⁷.

Matuszewicz działał politycznie również w okresie Królestwa Kongresowego, obok wielu osób związanych z Puławami brał udział w pracach Komitetu Reformy, który przygotowywał podstawy ustrojowe Królestwa. Rozczarowanie polityką

³¹ W tym czasie A.J. Czartoryski przebywał wprawdzie na urlopie, ale wciąż był rosyjskim dygnitarzem.

³² Więcej na temat moralnych dylematów A.J. Czartoryskiego w tym czasie zob. J. Czuby, *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Warszawa 2005, s. 449 i n.

³³ BCz, rkps 5460, T. Matuszewicz do I. Czartoryskiej, 5 VI 1812 r., Warszawa, s. 275–276.

³⁴ BCz, rkps 5460, A.J. Czartoryski do T. Matuszewicza, 10 VI 1812 r., [Warszawa], s. 32–327, 331–332; D. Rycheł-Mantur, *Polityk...*, s. 149.

³⁵ S. Askenazy, *Na rozdrożu (1812–1813)*, „Biblioteka Warszawska” 1911, t. 1, s. 210, 214–218, 220; J. Czuby, op. cit., s. 551–558; D. Rycheł-Mantur, *Polityk...*, s. 167–168.

³⁶ B. Zamorski, *Polska od 1807 do 1815. Studium historyczne*, Lwów 1870, s. 123; S. Askenazy, op. cit., s. 209; J. Willaume, *Fryderyk August jako księżę warszawski (1807–1815)*, Oświęcim 2013, s. 213, 235, 243; D. Rycheł-Mantur, *Polityk...*, s. 170.

³⁷ D. Rycheł-Mantur, *Polityk...*, s. 176.

Aleksandra I spowodowało jednak, że wycofał się z życia publicznego w 1817 roku, podobnie jak Adam Jerzy Czartoryski³⁸. Ostatnie dwa lata swojego życia, wypełnione walką z chorobą nowotworową, Matuszewicz spędził również w bliskości z Czartoryskimi, którzy starali się zapewnić mu najlepszą opiekę lekarską. Adam Jerzy Czartoryski i Tadeusz Matuszewicz przebywali przez jakiś czas w Bolonii, gdzie ten drugi wyjechał w drugiej połowie 1819 roku na leczenie. Były to, jak się później okazało, ich ostatnie spotkania, bowiem w październiku 1819 roku Matuszewicz zmarł³⁹. Dla całych Puław, szczególnie zaś księżnej Izabeli, jego śmierć stanowiła duży cios. Jeszcze kilka miesięcy później arystokratka pisała do swego syna, że nie może przestać myśleć o „biednym Matuszewiczu”, zwłaszcza gdy patrzy na zegar, który od niego dostała, oraz że wydaje jej się, że widzi go w nocy⁴⁰. Była poruszona, kiedy dowiedziała się, że w testamencie Matuszewicz polecił swoim dzieciom trzymać się zawsze blisko Czartoryskich⁴¹.

Słów ojca usłuchała Zofia Matuszewiczówna, związana z Czartoryskimi poprzez swoją relację z księżną Izabelą. Kiedy po śmierci matki trafiła na wychowanie do Puław, księżna nie oddała jej na pensję, lecz zajmowała się dziewczynką osobiście. Urządziła jej nawet pokój obok swojej sypialni, a nie – jak w przypadku pozostałych rezydentek Puław – w oficynach⁴². Zofia wzbudzała w księżnej bardzo ciepłe uczucia, które wynikały z sentymentu Czartoryskiej do zmarłej przedwcześnie matki dziewczynki⁴³. Oddanie Izabeli mogło przypuszczalnie wynikać z faktu, że kiedy Zofia trafiła do Puław, wszystkie dzieci Czartoryskich były już dorosłe i opuściły rodzinne gniazdo. W związku z tym księżna mogła czuć się nieco osamotniona, tym bardziej że jej małżonek, książę Adam Kazimierz, często przebywał poza Puławami. Czartoryska przyznawała w listach do swojego syna Adama Jerzego: „Gdyby nie Puławy i malutka Zosia, to nie wiem, co bym z sobą zrobiła, z moim zdrowiem, nie mogąc często ani czytać, ani pisać, ani nic robić. W takie momenta, samą będąc, Puławy stały się rajem dla mnie, a Zosiulka aniołkiem w tym raj”⁴⁴. Również pozostali członkowie magnackiej rodziny darzyli Zofię ciepłymi uczuciami; książę Adam Kazimierz podczas swojej nieobecności w Puławach przysyłał jej kurtuazyjne liściki z pozdrowieniami, w których nazywał ją „drogą siostrzenicą [tłum. D.R.M.]”⁴⁵. Sympatią darzyła ją także księżna Maria z Czartoryskich Wirtemberska⁴⁶. Zofia odebrała

³⁸ Ibidem, s. 181–183, 199.

³⁹ Ibidem, s. 204.

⁴⁰ BCz, rkps 6288, t. 2, I. Czartoryska do A.J. Czartoryskiego, 10 II 1820 r., Sieniawa, s. 160.

⁴¹ BCz, rkps 6228, I. Czartoryska do A.J. Czartoryskiego, 15 II 1820 r., Sieniawa, s. 164.

⁴² L. Dembowski, op. cit., s. 123; N. Kicka, *Pamiętniki*, oprac. T. Szafrński, Warszawa 1972, s. 405.

⁴³ BCz, rkps 6067, t. 2, Izabela z Flemingów Czartoryska, *Memoires et écrits divers*, s. 173; ibidem, rkps 6288, t. 1, Adam Jerzy Czartoryski, *Korespondencja rodzinna. Listy od matki Izabeli, I. Czartoryska do A.J. Czartoryskiego*, b.d., b.m., s. 333.

⁴⁴ BCz, rkps 6288, t. 2, I. Czartoryska do A.J. Czartoryskiego, 21 VI 1802 r., Puławy, s. 32.

⁴⁵ Ibidem, rkps 6158, t. 2, t. 2, Zofia z Czartoryskich Zamoyska, *Korespondencja różna, A.K. Czartoryski do Z. z Matuszewiczów Kickiej*, 7 IX 1817 r., b.m., s. 217.

⁴⁶ Ibidem, rkps 6149, Maria z Czartoryskich Wirtemberska, *Korespondencja, Maria z Czartoryskich Wirtemberska. Korespondencja, Z. Matuszewiczówna do M. Wirtemberskiej*, 21 III 1804 r., Puławy, s. 150; ibidem, *Z. Matuszewiczówna do M. Wirtemberskiej*, b.d., b.m., s. 152.

w Puławach staranne wykształcenie, zgodne z założeniami kształcenia szlachcianek w pierwszej połowie XIX wieku. Panny uczyły się rysunku, tańca czy gry na instrumentach. Dużą wagę przywiązywano do znajomości literatury oraz języków obcych: angielskiego, francuskiego, niemieckiego i włoskiego. W Puławach przekazywano podopiecznym również podstawy ogłady towarzyskiej, w związku z czym zapraszano je do salonu, na bale, powierzano im role w sztukach teatralnych czy żywych obrazach⁴⁷. Spośród innych rezydentek Zofia wyróżniała się talentem artystycznym, a lekcje rysunku pobierała między innymi u Józefa Richtera i Jana Piotra Norblina⁴⁸. Istotna w jej życiu okazała się literatura, głównie francuska i niemiecka, której czytała bardzo dużo⁴⁹.

Księżna Czartoryska dbała o to, aby jej ulubiona wychowanka towarzyszyła jej na każdym kroku, niemal przy każdej czynności, oraz w podróżach i w trakcie wycieczek towarzyskich. Matuszewiczówna, również niezwykle przywiązana do księżnej, bardzo źle znosiła najkrótszą nawet rozłąkę. Była szczególnie rozczarowana, gdy wyjeżdżała z Puław do swojego ojca do Jasiieńca Soleckiego. Analizując zachowanie odpowiedzi Czartoryskiej na jej listy oraz czytając fragmenty pamiętnika, można odnieść wrażenie, że bardziej kochała Czartoryską niż ojca, z którym w gruncie rzeczy, z uwagi na jego działalność publiczną, nie spędzała dużo czasu⁵⁰. Z listów Czartoryskiej do Zofii można również wnioskować, że rozłąka była niemiła i dla niej samej, a najszcześliwsza wydawała się wtedy, kiedy miała Zofię u swego boku. Podczas dwumiesięcznego pobytu Matuszewiczówny w Jasińcu, latem 1818 roku, Czartoryska pisywała do niej z częstotliwością nie mniejszą niż do swego syna Adama Jerzego. W długich listach opisywała szczegółowo, co robiła danego dnia, swoje samopoczucie i stan zdrowia czy zasłyszane plotki⁵¹. W każdym z nich zapewniała Zofię o swojej tęsknocie, a także z troską matki prosiła ją, aby dbała o własne zdrowie. Podkreślała, że modli się nie tylko za jej zdrowie, ale i szczęście⁵². Księżna prawdziwie kochała Zofię Matuszewiczównę. „Mój drogi przyjacielu, rzadko kocha się tak, jak ja kocham Zosię”⁵³ – zwierzała się Adamowi Jerzemu Czartoryskiemu.

Miłość do Matuszewiczówny sprawiła, że Izabela Czartoryska zapragnęła widzieć w niej swoją przyszłą synową. W związku z tym proponowała ją jako kandydatkę

⁴⁷ Z. Gołębiowska, *Oświata i wychowanie w Puławach oraz kluczu końskowolskim w czasach Czartoryskich*, Puławy 2005, s. 35.

⁴⁸ A. Pawłowski, *Trzy krzyże nad Parchatką – symbol w krajobrazie kulturowym małopolskiego przelomu Wisły* [w:] *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 15, red. S. Bernat, Sosnowiec 2011, s. 59.

⁴⁹ T. Wodzicka z Potockich, op. cit., s. 9–10.

⁵⁰ BCz, rkps 6158, t. 2, I. Czartoryska do Z. z Matuszewiczów Kickiej, 9 VIII 1818 r., Sieniawa, s. 273; T. Wodzicka z Potockich op. cit., s. 95.

⁵¹ Ibidem, rkps 6158, t. 2, I. Czartoryska do Z. z Matuszewiczów Kickiej, 15 VII 1818 r., Bronice, s. 233; ibidem, I. Czartoryska do Z. z Matuszewiczów Kickiej, 20 VII 1818 r., Sieniawa, s. 238; ibidem, I. Czartoryska do Z. z Matuszewiczów Kickiej, 25 VII 1818 r., Sieniawa, s. 248.

⁵² Ibidem, rkps 6158, t. 2, I. Czartoryska do Z. z Matuszewiczów Kickiej, 28 VII 1818 r., Sieniawa, s. 255, 258; ibidem, I. Czartoryska do Z. z Matuszewiczów Kickiej, 1 VIII 1818 r., b.m., s. 262.

⁵³ BCz, rkps 6289, Adam Jerzy Czartoryski, Korespondencja rodzinna. Listy od matki Izabeli, I. Czartoryska do A.J. Czartoryskiego, 22 VIII 1822 r., Krześlin, s. 428.

na żonę swojego syna Adama Jerzego, na co wskazują zachowane źródła⁵⁴. Jesienią 1816 roku w Warszawie dało się słyszeć plotki o rychłym ślubie tych dwojga. Adam Jerzy Czartoryski przypuszczał, że rozpuścił je ktoś z bliskiego otoczenia wielkiego księcia Konstantego Pawłowicza i miały go one zdyskredytować w oczach opinii publicznej⁵⁵. Mimo to Czartoryska nie ustawała w naciskach na syna, który przez pewien czas rozważał jej sugestie. We wrześniu 1816 roku zapisał: „Zosia ma w sobie, co tylko życzyć mogę do szczęścia domowego. Łagodna, rozsądna, przyjemna, lubi zajmować się, ma gusta zgadzające się z moimi [...]”⁵⁶. Z analizy zapisków w jego dzienniku wynika, że uczucia, jakie żywił do Zofii, przypominały raczej miłość braterską aniżeli romantyczną. Ponadto warto się zastanowić, czy takie małżeństwo istotnie miało szansę dojść do skutku. Matuszewiczówna, niezależnie od tego, jak silnie związana Czartoryskimi, była ich znacznie uboższą, daleką krewną z rodziny o niższym statusie. Ożenek z czołowym przedstawicielem jednego z najbardziej wpływowych rodów dawnej Rzeczypospolitej byłby mezaliansem, tak jak ślub księcia Konstantego Czartoryskiego z Marią Dzierżanowską, wychowanką jego matki⁵⁷. Cała rodzina Czartoryskich miała tego świadomość, nawet księżna Izabela. Jej upór wynikał jednak z silnego pragnienia zatrzymania Matuszewiczówny w Puławach, co gorzko komentował zresztą sam Adam Jerzy Czartoryski: „Przykro było przekonać się, że u rodziców, gdy chodzi o postanowienie syna, jego położenie, jego szczęście, jest tylko pośrednim i drugim przedmiotem, że ani zastanawiają się nad tym, ani wchodzą z tkliwością i zajęciem w te szczegóły, ale matka, byle Zosię ożenić i przy sobie mieć, wszystkim innym ekсклюzy daje, ją tylko i jej szczęścia chce”⁵⁸. Ponadto księżna nie przepadała za Anną Sapieżanką, drugą kandydatką i ostatecznie wybranką syna. Groziła nawet, że nie pojawi się na ich ślubie⁵⁹. W 1817 roku Czartoryska ustąpiła i napisała do syna, przyznając, że chciała mieć Zofię zawsze u boku, że miała nadzieję, że jako synowa i wdzięczna wychowanka Zofia opiekowałaby się nią pod koniec życia⁶⁰. Księżna była rozczarowana, choć pewnie nie zaskoczona wyborem swojego syna. Dla Matuszewiczówny cała sprawa okazała się poniżającym i bolesnym ciosem. Wychowywana przez księżną Izabelę w duchu uwielbienia dla Czartoryskiego, uwierzyła w szanse jego poślubienia. Poniżenia dziewczyny dopełniła prośba, żeby napisała w imieniu księżnej Czartoryskiej list do Anny Sapieżanki z prośbą o rękę dla jej syna⁶¹.

Księżna wynagrodziła jednak Zofii doznane przykrości i wydała ją dobrze za mąż. Po kilkumiesięcznych poszukiwaniach kandydata, którego zaakceptowałyby

⁵⁴ G. Pauszer-Klonowska, *Pani na Puławach. Opowieść o Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej*, Warszawa 2010, s. 254, 293, 311; A. Pawłowski, op. cit. s. 57.

⁵⁵ A.J. Czartoryski, *Dziennik 1813–1817*, oprac. M. Karpińska, J. Pezda, Warszawa 2016, s. 420.

⁵⁶ Ibidem, s. 411.

⁵⁷ J. Skowronek, *Adam Jerzy...*, s. 225.

⁵⁸ A.J. Czartoryski, op. cit., s. 427–428.

⁵⁹ Ibidem, s. 426.

⁶⁰ J. Bujańska, *Wstęp [w:] I. Czartoryska, Dylizanssem przez Śląsk*, przeł. i oprac. J. Bujańska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 20.

⁶¹ T. Wodzicka z Potockich, op. cit., s. 68–69, 73, 79–80.

również sama zainteresowana, dziewczyna poślubiła pochodzącego z dobrej rodziny, młodego wojskowego Ludwika Kickiego, niegdysiejszego adiutanta księcia Józefa Poniatowskiego, awansowanego przez wielkiego księcia Konstantego do stopnia podpułkownika⁶². Ślub odbył się 16 stycznia 1819 roku w Warszawie⁶³.

W czasie małżeństwa z Ludwikiem Kickim Zofia nie zapomniała o ukochanej księżnej i odwiedzała ją, kiedy tylko mogła. Krótko po ślubie zachorowała na gruźlicę i po wyczerpującym leczeniu, przerywanym dwiema ciążami i połogami, zmarła 5 listopada 1822 roku, co było dla Izabeli Czartoryskiej prawdziwym ciosem. „Nigdy jej nie obaczę, a zawsze ją widzę. Nigdy jej nie usłyszę, a głos jej ustannie mi jest przytomny. Sto razy na dzień chciałabym o niej mówić, a jedynie dlatego się wstrzymuję, że się lękam, że ją mniej będą żałować, jak wszystkich znudzę moimi łzami”⁶⁴, rozpoczynała w listach do Adama Jerzego. Przez miesiąc codziennie chodziła na wzniesienie na Parchatce – jedno z ulubionych miejsc Zofii. Na polecenie księżnej jeszcze w grudniu 1822 roku postawiono tam trzy krzyże upamiętniające ukochaną wychowankę oraz jej dwie córki⁶⁵. Czartoryscy pochowali Zofię w kościele św. Krzyża w Warszawie, w tej samej krypcie, w której ponad 40 lat wcześniej Izabela razem z małżonkiem pochowała swoją zmarłą na skutek tragicznego wypadku córkę Teresę⁶⁶. Pod epitafium Teresy znajduje się również epitafium poświęcone Zofii: „Od przysposobionej a nieukojonej w żalu matki Izabeli z Flemingów księżnej Czartoryskiej”⁶⁷.

Kontaktów z Czartoryskimi nie utrzymywał syn Tadeusza Matuszewicza Adam. Chociaż zdobył wykształcenie najpierw na puławskim dworze, a następnie – dzięki wpływom i pieniądзом Czartoryskich – w Petersburgu, klika lat po śmierci ojca zdystansował się od dawnych dobrodziejów ojca i dziadka. Podczas gdy Tadeusz Matuszewicz i jego przyjaciel Adam Jerzy Czartoryski postanowili zerwać z Aleksandrem I, on rozpoczął na jego dworze służbę dyplomatyczną. W czasie powstania listopadowego wraz z ambasadorem rosyjskim Christophem von Lievenem przebywał w Londynie, gdzie bez większego zażenowania oczekiwał jak najszybszej pacyfikacji zrywu Polaków⁶⁸.

⁶² L. Nabelak, *Ludwik Kicki. Jeneral Wojsk Polskich (1791–1831)*, Poznań 1878, s. 4, 6; I. Homola, *Kicki Ludwik*, internetowy Polski słownik biograficzny, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/ludwik-kicki> [dostęp: 14 V 2022 r.]; J. Dutkiewicz, *Wstęp* [w:] N. Kicka, op. cit., s. 10–11.

⁶³ T. Wodzicka z Potockich, op. cit., s. 106.

⁶⁴ BCz, rkps 6289, I. Czartoryska do A.J. Czartoryskiego, 1 XII 1822 r., Puławy, s. 457–458; ibidem, rkps 6289, I. Czartoryska do A.J. Czartoryskiego, 4 II 1822 r., Sieniawa, s. 340.

⁶⁵ Ibidem, rkps 6289, I. Czartoryska do A.J. Czartoryskiego, 4 XII 1822 r., Puławy, s. 461; ibidem, I. Czartoryska do A.J. Czartoryskiego, 29 XII 1822 r., Puławy, s. 472.

⁶⁶ I.M. Dacka-Górzyńska, *O nieznanym dzieciach magnaterii polskiej w świetle parafialnych metryk zmarłych kościoła św. Krzyża w Warszawie z lat 1670–1801. Wybrane przykłady*, „Przegląd Historyczny” 2011, t. 102, nr 3, s. 470.

⁶⁷ Fragment inskrypcji na epitafium Zofii z Matuszewiczów Kickiej, znajdującego się w katakumbach kościoła św. Krzyża w Warszawie, pisownia współczesniona, zob. I.M. Dacka-Górzyńska, op. cit., s. 462.

⁶⁸ R. Żurawski vel Grajewski, „*The Portfolio*”. *Brytyjscy publicyści, polscy emigranci i tajna rosyjska korespondencja dyplomatyczna*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2014, t. 27, z. 1, s. 16; idem, *Pojędynek za kulisami wielkiej dyplomacji. Księżna Dorothea Lieven wobec Polski i Polaków*, Warszawa 2005, s. 39–40, 46, 66, 205.

Na przestrzeni lat relacje Czartoryskich i Matuszewiczów zmieniały się, co wynikało z przemian politycznych oraz pokoleniowych. Marcin Matuszewicz, który jako pierwszy przedstawiciel swojej rodziny rozpoczął karierę polityczną, korzystał z protekcji Michała Fryderyka Czartoryskiego. „Uniżony sługa” nie był specjalnie lojalny, nie kierował się w swoich działaniach również dobrem Rzeczypospolitej. Chociaż jego odejście od Familii w 1752 roku doprowadziło do trwającego kilka lat procesu sądowego z Michałem Fryderykiem Czartoryskim, to jego wybory niespecjalnie dziwiły magnata. W czasach saskich, w dobie funkcjonowania stronnictw opartych na silnych zależnościach klientalnych, lawirowanie między protektorami było zwyczajowo przyjętą normą. W okresie przewodzenia Familii przez Adama Kazimierza Czartoryskiego, bratanka Michała Fryderyka, system wzajemnych relacji klient–patron uległ przekształceniom, na co wpływ miały rozbiory i ostateczny upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Adam Kazimierz Czartoryski otaczał się ludźmi pragnącymi nie tylko kariery politycznej, ale także faktycznej reformy i odrodzenia państwa. Zaliczał się do nich syn Marcina Matuszewicza, Tadeusz, którego relacje z Czartoryskimi na przełomie XVIII i XIX wieku ulegały znacznym zmianom w miarę zyskiwania przez niego pozycji politycznej. Chociaż Matuszewicz nigdy nie przestał być ich klientem, stał się również ich domownikiem, zaufanym powiernikiem oraz przyjacielem, o czym może świadczyć pragnienie Izabeli Czartoryskiej wydania jego córki Zofii za męża za jednego z najwybitniejszych przedstawicieli tej rodziny, Adama Jerzego Czartoryskiego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych

Archiwum Sejmu Czteroletniego
sygn. 19, Diariusz sejmowy, maj 1791.

Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie

- rkps 5460, Korespondencja Adama Jerzego Czartoryskiego.
- rkps 6041, Adam Kazimierz Czartoryski. Korespondencja. T. 3.
- rkps 6067, t. 2, Izabela z Flemingów Czartoryska, *Memoires et écrits divers*.
- rkps 6149, Maria z Czartoryskich Wirtemberska. Korespondencja.
- rkps 6158, t. 2, t. 2, Zofia z Czartoryskich Zamoyska. Korespondencja różna.
- rkps 6288, t. 1, Adam Jerzy Czartoryski, Korespondencja rodzinna. Listy od matki Izabeli.
- rkps 6289, Adam Jerzy Czartoryski, Korespondencja rodzinna. Listy od matki Izabeli.

Źródła drukowane

- Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, oprac. M. Jusupović, Warszawa 2019.
- Czartoryski A.J., *Dziennik 1813–1817*, oprac. M. Karpińska, J. Pezda, Warszawa 2016.
- Dembowski L., *Moje wspomnienia*, t. 1, wyd. K. Grendyszyński, Petersburg 1898.
- Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1697–1794. Spis*, oprac. A. Rachuba, P. Romaniuk, A. Macuk, J. Aniszczenska, red. A. Rachuba, Warszawa 2004.
- Fiszerowa W., *Dzieje moje własne i osób postronnych. Wiązanka spraw poważnych, ciekawych i błahych*, oprac. D. Dukwicz, Warszawa 1998.
- Kicka N., *Pamiętniki*, oprac. T. Szafrąński, Warszawa 1972.
- Matuszewicz M., *Diariusz życia mego*, t. 1–2, wyd. B. Królikowski, Warszawa 1986.
- Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 8: *Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2020.
- Wodzicka z Potockich T., *Ze zwierzeń dziewczęcych. Pamiętnik Zofii z Matuszewiczów Kickiej 1796–1822*, Kraków 1910.

Opracowania

- Ajewski K., *Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775–1856*, Warszawa 2010.
- Askenazy S., Na rozdrożu (1812–1813), „Biblioteka Warszawska” 1911, t. 1, z. 3, s. 417–452.
- Bujańska J., *Wstęp [w:] I. Czartoryska, Dylizansem przez Śląsk*, przeł. i oprac. J. Bujańska, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 5–30.
- Czubaty J., *Zasada „dwóch sumień”. Normy postępowania i granice kompromisu politycznego Polaków w sytuacjach wyboru (1795–1815)*, Warszawa 2005.
- Dacka-Górzyńska I.M., *O nieznanym dzieciach magnaterii polskiej w świetle parafialnych metryk zmarłych kościoła św. Krzyża w Warszawie z lat 1670–1801. Wybrane przykłady*, „Przegląd Historyczny” 2011, t. 102, nr 3, s. 459–482.
- Dębicki L., *Puławy (1762–1830). Monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego na podstawie archiwum ks. Czartoryskich w Krakowie*, t. 2, Lwów 1887.
- Gołębiowska Z., *Oświata i wychowanie w Puławach oraz kluczu końskowolskim w czasach Czartoryskich*, Puławy 2005.
- Królikowski B., *Wstęp [w:] M. Matuszewicz, Diariusz życia mego*, t. 1, wyd. B. Królikowski, Warszawa 1986, s. 5–31.
- Krzos K., *Z księciem Józefem w Galicji w 1809 roku. Rząd Centralny Obojga Galicji*, Warszawa 1967.
- Kuras K., *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010.
- Nabielak L., *Ludwik Kicki. Jeneral Wojsk Polskich (1791–1831)*, Poznań 1878.
- Nawrot D., *Dominika Radziwiłła przypadki na polu chwały [w:] Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadectwa historyczne*, red. K. Stepnik, Lublin 2003, s. 415–430.
- Pauszer-Klonowska G., *Pani na Puławach. Opowieść o Izabeli z Flemmingów Czartoryskiej*, Warszawa 2010.

- Pawiński A., *O życiu i pismach Marcina Matuszewicza* [w:] *Pamiętniki Marcina Matuszewicza kasztelana brzeskiego-litewskiego 1714–1765*, t. 1, oprac. A. Pawiński, Warszawa 1876, s. II–XL.
- Pawłowski A., *Trzy krzyże nad Parchatką – symbol w krajobrazie kulturowym małopolskiego przelomu Wisły* [w:] *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 15, red. S. Bernat, Sosnowiec 2011, s. 54–63.
- Pezda J., *Między Aleksandrem a Napoleonem – dylemat Czartoryskich* [w:] *Galicja w Księstwie Warszawskim*, red. H.W. Żaliński, H. Chudzio, Kraków 2009, s. 105–120.
- Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 10, oprac. S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski, Warszawa 1913.
- Rychel-Mantur D., *Polityk dwóch epok. Działalność publiczna Tadeusza Matuszewicza (1765–1819)*, Katowice 2021.
- Rychel-Mantur D., *Z listów Tadeusza Matuszewicza (1765–1819) do żony* [w:] *Między prawdą a zwątpieniem. W poszukiwaniu obrazu przeszłości*, t. 4, red. K. Całus, R. Mejnert, Częstochowa 2017, s. 257–268.
- Skowronek J., *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*, Warszawa 1994.
- Skowronek J., *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, 14, Warszawa 1888, 1895.
- Willaume J., *Fryderyk August jako książę warszawski (1807–1815)*, Oświęcim 2013.
- Zamorski B., *Polska od 1807 do 1815. Studium historyczne*, Lwów 1870.
- Zielińska Z., *Matuszewicz Marcin* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 222–223.
- Zielińska Z., *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, „Przegląd Historyczny” 1971, nr 62, z. 3, s. 397–419.
- Zielińska Z., *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983.
- Żurawski vel Grajewski R., *Pojedynek za kulisami wielkiej dyplomacji. Księżna Dorothea Lieven wobec Polski i Polaków*, Warszawa 2005.
- Żurawski vel Grajewski R., „*The Portfolio*”. *Brytyjscy publicyści, polscy emigranci i tajna rosyjska korespondencja dyplomatyczna*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2014, t. 27, z. 1, s. 8–23.

Strony internetowe

- Homola I., *Kicki Ludwik*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/ludwik-kicki> [dostęp: 14 V 2022 r].
- <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/ludwik-kicki-1791-1831-pulkownik-wojsk-ks-warsz-general-wp> [dostęp: 18 VII 2023 r].